

УДК 94:316.422 (540)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-24-6>

Лукаш О.І.

<http://orcid.org/0000-0002-8682-0848>

СУЧАСНА ІНДІЯ НА ШЛЯХУ УСПІШНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ: МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ

У дослідженні представлено спробу провести комплексний аналіз моделі розвитку Республіки Індія з часів її утворення у 1950 році до наших днів, показати її досягнення та проблеми на шляху перетворення з постколоніальної, відсталого країни у державу, яка претендує на провідні позиції у світі. Доведено, що задля модернізаційних перетворень країна обрала ефективну, але складну гібридну модель розвитку. Індійська модель суттєво відрізняється від східноазійської, вона не схожа на жодну іншу, це особливий тип моделі розвитку. Показано, що перед дослідниками постає величезна перехідна економіка із яскраво вираженими контрастами. Зокрема, високий рівень освіти та великий сектор висококваліфікованих фахівців поєднуються із сотнями мільйонів неписьменних, значний середній клас (що є далеко не в кожній перехідній економіці) – з масовою бідністю. Наявність контрастів характерна для всіх країн з перехідною економікою, які швидко розвиваються. Однак в Індії є особливість, що властива майже їй одній – поєднання так званих «трьох світів», трьох соціально-економічних моделей розвитку, що спостерігаються у наш час. Цей своєрідний «мікс» дозволив раціонально використовувати особливості та переваги кожної з вказаних систем на різних етапах розвитку країни. Особлива модель прогресу надала можливість Індії подолати (або нівелювати) значну кількість найскладніших економічних, науково-технічних, соціальних проблем, зробити колосальний ривок із колоніальної відсталості до глобального лідерства, стати цікавим і корисним прикладом для багатьох країн. Такого унікального поєднання, очевидно, немає в жодній іншій країні, саме воно значною мірою визначає особливості індійської моделі розвитку та успішні перетворення на шляху модернізації.

Ключові слова: сучасна Індія, модель розвитку, особливості соціально-економічної системи, чинники успішних перетворень.

Одним із найяскравіших прикладів стрімкого піднесення від статусу країни «третього світу» до одного з ключових суб'єктів сучасної геополітичної та гео економічної системи є Індія. Окрім того слід зазначити, що за розгляду процесів соціально-економічних змін у світовому господарстві з макроісторичного погляду, така могутня економіка як в Індії багато в чому не просто входить до лав найбільш значущих світових центрів.

Аналізуючи проблему успішних перетворень у сучасній Індії, завжди необхідно брати до уваги ту найважливішу обставину, що країна протягом кількох десятиліть відновлювала позиції, втрачені нею внаслідок тривалої, майже 200-річної колоніальної залежності. Остання призвела до гальмування зростання населення, що було викликано масовим голодом, війнами та іншими супутніми факторами колоніальної залежності, і як наслідок, до значного зниження ВВП на душу населення та інших серйозних соціально-економічних проблем у країні.

Слід зазначити, що складність внутрішніх соціально-економічних процесів у величезній, новоствореній після проголошення незалежності у 1947 р. країні (республікою Індія стала у січні 1950 року), а також її розділ, що створив нові кордони та держави за релігійною ознакою, поступовий, але непростий та тривалий процес становлення демократичного суспільства, не дозволили їй зробити якісний економічний ривок у перші десятиліття незалежності.

Проте у подальшому, подолавши деколонізаційний період нестабільності у соціально-економічній сфері (1950–1970-і рр.), коли в середньому темпи зростання ВВП були лише близько 3,5%, Індія продемонструвала значні економічні успіхи, які в наш час (з урахуванням її демографічного потенціалу) перетворюють цю країну на глобальний гео економічний центр. І якщо раніше економічне зростання Індії помітно поступалося зростанню багатьох інших великих країн-конкурентів, відомих як країни НІС (наприклад, Південна Корея, Індонезія чи Таїланд), то нині серед великих економік темпи зростання індійської економіки (ВВП) одні з найвищих у світі, за різними джерелами він у середньому становив 6,7 % у 2023 р.¹ (хоча деякі індійські джерела піднімають цю планку до 7,2%) [1].

Цікавим із цього погляду є порівняння динаміки зростання ВВП Індії зі світовими темпами зростання економіки (середні показники по країнах світу) до пандемії COVID-19, яка суттєво загальмувала економічне зростання у багатьох країнах світу, зокрема в Індії. Наприклад, у 2010–2015 рр., коли індійські показники зростання валового внутрішнього продукту були найвищими і загальна картина для порівняння мала такий вигляд [2].

Табл. 1.

Роки	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Індія (ВВП, %):	10,3	6,6	5,5	6,5	7,2	7,9
Світова економіка у цілому (ВВП, %):	5,4	4,2	3,5	3,4	3,5	3,4

Варто підкреслити, що 2007 р. економіка Індії увійшла до 20 найкрупніших економік світу. Окрім того, у багатьох міжнародних документах Індія характеризувалась як країна, де ринок стрімко розширювався. Згідно з даними швейцарського інвестиційного банку Credit Suisse, того ж року Індія увійшла до елітного клубу 12 країн з економікою в трильйон доларів США. А вже 2011 р. за ВВП паритетом купівельної спроможності Індія стала третьою економікою у світі [3].

Наступними роками зростання в Індії залишалося високим за підтримки макроекономічної та фінансової стабільності. Певним винятком були роки

¹ Показники економічного зростання (ВВП) в Індії у 2023 р. можуть коливатися від 6,3% до 7,2% у залежності від джерел їх поширення. Це пов'язано з різними методиками обчислювання та завданнями тих установ, що цим займаються (для східних країн можуть існувати тенденції до завищення показників з метою покращення результатів).

пандемії (2019–2021 рр.), коли спостерігалось суттєве зниження основних параметрів економічного зростання. Надалі ситуація поступово вирівнювалася, про що можуть свідчити основні показники економічного розвитку Індії у 2022–2023 рр. (так, у другому кварталі 2023 р. темпи зростання ВВП були досить високими) [4; 5].

Табл. 2.

Показник	Значення	Період
Обсяг ВВП	3385 USD млрд.	2022
Темп зростання ВВП (квартальний, найвищий)	7.8 %	2023 (2 кв.)
Темп зростання ВВП (квартальний, середній)	1.9%	2023 (2 кв.)
ВВП на душу населення (річний, середній)	2085 USD	2022
Рівень інфляції (на серпень 2023)	6.83 %	2023 (сер.)
Процентна ставка (на жовтень 2023)	6.5%	2023 (жов.)
Рівень безробіття (середній протягом року)	7.1 %	2023
Міжнародні валютні резерви	586.91 млрд. USD	2023 (вер.)

Прогнозовано, що у 2023/24 і 2024/25 фінансових роках реальний середньорічний ВВП зросте на 6,3% [6], а загальна інфляція та певне падіння цих показників (як результат пандемії та кризових явищ) поступово знизяться, хоча перша з них залишається нестабільною через шоки цін на продукти харчування. У майбутньому цифрова інфраструктура країни та потужна державна інфраструктурна програма продовжуватимуть підтримувати зростання індійської економіки. Індія має потенціал для ще більшого зростання з великим ринком праці та людського капіталу (де величезну частку, майже 1/4 складає молодь), якщо будуть здійснені комплексні реформи. У демографічному вимірі Індія у 2023 р. перегнала Китай за чисельністю населення й вийшла на перше місце у світі за цим показником. На початок січня 2024 р. населення Індії було понад 1,441 млрд а населення Китаю становило більше 1,425 млрд. осіб [7; 8].

Безсумнівно, величезні успіхи Індії у соціально-економічному розвитку за останні десятиліття, особливості та закономірності її постколоніального та сучасного розвитку викликають великий науковий інтерес світової спільноти, значно підвищують її міжнародний авторитет, роль та вплив у світовій геополітиці та спонукають звернутися до вивчення і аналізу індійської моделі

розвитку, тобто теми, яка практично не знайшла висвітлення в українській історіографії до нашого часу. Індійська модель розвитку становить великий науковий інтерес, її дослідження може мати важливе практичне значення для повоєнної відбудови та розвитку України.

Перш за все необхідно підкреслити, що Індія обрала ефективну, але складну «гібридну модель» розвитку. Вона являє собою особливу систему (або формат) розвитку й несхожа на більшість соціально-економічних моделей в інших країнах, зокрема східних, азійських. Необхідно наголосити, що протягом десятиріч країна долала складний шлях від суспільства патріархального (значною мірою неписьменного та дуже бідного) до індустріального, інформаційного, міського. Розвиток Індії протягом майже в 75 років представляв собою своєрідний синтез різних соціально-економічних систем. У цьому, на наш погляд, знайшла прояв унікальна здібність індійської цивілізації (яка своїм корінням сягає далеких тисячоліть) до абсорбції, вдалого запозичення та пристосування до своїх національних потреб досягнень інших цивілізацій, країн, суспільств, що були корисними за для неї на різних етапах еволюції (тобто ми спостерігаємо саме розумний індійський прагматизм).

Нині ми бачимо в Індії перехідну економіку величезного масштабу, котрій притаманні суттєві контрасти та суперечності. З одного боку – це ще мільйони неписьменного населення, значна бідність та відсталість, а з іншого боку – хороший рівень освіти, міцний сектор висококваліфікованих фахівців, високі технології, новий, швидко зростаючий середній клас, що виступає підґрунтям сучасного розвитку країни, а це явище спостерігається далеко не в усіх перехідних економіках.

Відомо, що великі контрасти притаманні багатьом країнам, що розвиваються, але тільки для Індії характерна така унікальна особливість та своєрідність, як співіснування або поєднання важливих елементів відомих у наш час так званих «світів», які фахівці називають, зазвичай, соціально-економічними системами різних країн: розвинених капіталістичних («перший світ»), соціалістичних («другий світ») та країн, що розвиваються («третій світ»).

Унікальність полягає у тому, що для моделі соціально-економічного розвитку Індії характерним є досить вдале поєднання цих трьох різних систем, як було відзначено – такої, що розвивається, соціалістичної та капіталістичної (тобто «трьох світів»). Низка відомих фахівців справедливо підкреслювали, що саме таке унікальне співіснування майже не спостерігається в інших суспільствах. Вочевидь, ця унікальність (тобто своєрідний синтез), й виступає головною особливістю моделі соціально-економічного розвитку сучасної Індії [9].

Синтез був характерним й для становлення індійського політичного простору, також спостерігаємо своєрідне об'єднання класичної вестмінстерської (англійської) системи та елементів демократій інших країн.

У хронологічному вимірі ця головна особливість індійської моделі розвитку, починаючи з проголошення Індії республікою, знайшла вияв у тому, що в 1950–1980-х рр. індійське керівництво використало для перебудови старої колоніальної економіки своєрідне поєднання важливих елементів західного лібералізму та радянської (соціалістичної) планової системи, а з 1990-х рр. воно обережно і поетапно перевело економіку країни у формат вільного (капіталістичного) ринку, здійснивши надзвичайно важливі економічні реформи та розпочавши успішну модернізацію [10].

Наступною, дуже суттєвою особливістю індійської моделі розвитку, безперечно, треба вважати бідність, неписьменність, убогість значних мас населення. Природно, що «третій світ» пов'язаний із бідністю та демографічним тиском, з відтоком молоді із села до міста. Досі селянство поки що переважає в демографічній структурі Індії; малоземелля та поступове зростання продуктивності праці у землеробстві викликають аграрне перенаселення, збіднення, зростання безробіття. На жаль, і до нашого часу зберігається значна неписьменність серед дорослого населення, особливо серед жінок. Певними рудиментами можна вважати й неофіційні органи общинного самоврядування, що зберігаються в селах (панчаяти), а також діючі елементи класичної індійської кастової системи.

Методи і механізми, котрі характерні для соціалістичної системи, зокрема, проявлялися в Індії в таких аспектах, як активна економічна діяльність держави в галузі інфраструктури та економіки, заснованої на п'ятирічних планах (найважливіша особливість соціалістичної системи); саме держава на першому етапі повністю регулювала економіку та соціальне життя країни. Соціалістичні механізми проявлялися й пізніше: у підтримці малого бізнесу шляхом регулювання, ліцензування та квотування; у захисті права працівників спеціальним законодавством, у спробах забезпечити мінімум засобів існування серед селян, включаючи залучення їх до громадських робіт; у квотуванні місць до представницьких органів самоврядування для жінок та членів нижчих каст; у заходах демографічного регулювання та багатьох інших.

Що стосується особливостей, характерних для капіталістичної системи, то варто звернути увагу на наступне. Відомо, що в Індії існують усталена демократія, інститут приватної власності та інші важливі інститути недержавної економіки, зокрема великі приватні корпорації, ринок цінних паперів тощо. Важливо також відзначити існуючу і досить ефективно працюючу юридичну та судову систему, зазвичай, вони є рідкістю для східних країн, що розвиваються, але в Індії така ситуація була обумовлена спадщиною колоніальних часів. Також у індійському суспільстві присутні великі прошарки, що складаються з робітників вільних професій та висококваліфікованих фахівців, які зайняті у приватному бізнесі.

На даний момент до цього варто додати багато досягнень, включаючи напрацювання у галузі інновацій та фундаментальних наук. За кількістю

наукових та технічних працівників Індія займає третє місце у світі; з числа 500 провідних компаній світу, близько 200 використовують індійські послуги програмного забезпечення, до них приєднуються й багато найбільших світових корпорацій. Індія є лідером у кількості компаній, які отримали сертифікати про якість програмного забезпечення, має власні космічну та ядерні програми. Вона не тільки отримує великий обсяг інвестицій із-за кордону, але й має значну кількість компаній та ТНК, що активно інвестують за кордон, до того ж обсяг такого роду інвестицій швидко зростає.

Таке органічне поєднання елементів різних соціально-економічних систем, зазвичай, не спостерігається в жодній країні, що розвивається. Якщо ми порівнюємо, наприклад, з Китаєм, то соціалістичні та капіталістичні елементи чітко простежуються там і унікально перетинаються, а інші не справили значного впливу, як в Індії. В Азії, у сусідніх з Індією країнах (наприклад, у Пакистані та Бангладеш) демократія розвивається досить складно. Певною мірою можна говорити про поєднання трьох соціально-економічних систем стосовно низки країн Латинської Америки (враховуючи, що вони давно розвивали приватну власність), особливо такі держави, як Аргентина, Чилі чи Мексика. Однак рівень розвитку демократії там значно відстає від індійського, а кількість кваліфікованих фахівців, нові високі технології дуже обмежені. Порівняно з іншими країнами, що розвиваються, на думку багатьох іноземних дослідників, саме унікальний синтез трьох соціально-економічних систем надає Індії широкі можливості в адаптації до різних складних явищ сучасності [9].

Виходячи із зазначених вище головних характеристик соціально-економічного розвитку сучасної Індії, а саме суттєвого впливу на нього розглянутих факторів взаємодії різних систем, складних історичних обставин та умов формування під впливом відомих цивілізаційних основ та принципів, що виникли й були сформовані ще у далеку давнину, а також проведеної сучасної модернізації і останніх економічних, науково-технічних та інноваційних досягнень, доцільно виокремити основні *економічні особливості* індійської моделі розвитку, до них можна віднести:

1) провідну роль держави в усіх сферах соціально-економічного розвитку, яка разом із тим суттєво поетапно зменшувалася, починаючи з 1991 року і пізніше ще більше скорочувалася з 2014 року; 2) державний контроль над банківським сектором та досить суворим регулюванням валюти, які теж значно пом'якшуються останнім часом; 3) чисельність та роль великих багатогалузевих приватних та державних корпорацій за наявністю величезної кількості малих та найменших підприємств у промисловості; 4) переважання у структурі економіки сектору послуг, включаючи фінансові та інші сучасні сектори з швидким зростанням промисловості; 5) значну наявність великих експортних високотехнологічних секторів та кваліфікованих послуг (комп'ютерні, інформаційні (ІТ), створення програмних продуктів, поширення аутсорсингу), що дозволило Індії зайняти особливе місце в міжнародному

поділі праці; 6) широке залучення іноземних інвестицій та технологій; 7) досить високий рівень накопичення капіталу; велика увага до інфраструктури та наукових і технічних інновацій; 8) акцент на внутрішньому споживанні як локомотиві розвитку при заохоченні експорту та обмеженні і стимулюванні заміщення імпорту; 9) ролі іноземних індійських громад в інвестиціях, припливі іноземної валюти (індійська діаспора нараховує у провідних країнах світу більше 25 млн. і постійно зростає; вона займає друге місце у світі за кількістю після китайців; у США індійці складають третю за величиною групу серед азійського населення країни).

До *соціально-історичних особливостей* індійської моделі розвитку, безумовно, варто віднести такі досить добре відомі чинники:

1) широке використання англійської мови, особливо серед освічених індійців, а також розповсюдження англійської літератури та інформації; важливим є та обставина, що багато книг та журналів публікуються англійською мовою одночасно в Англії, США та Індії; 2) високий рівень індійської вищої освіти та увага до фундаментальної науки, що дозволяє підготувати фахівців різних профілів високої кваліфікації (інженерів, лікарів, економістів та інших), які розмовляють англійською мовою; 3) наявність великої кількості висококваліфікованих кадрів в інноваційних галузях, що є наслідком перших двох переваг, а також особливих зусиль індійського уряду; така ситуація дозволила Індії створити міцну галузь високих послуг у програмуванні, інженерії, інформації та інших сферах; 4) за світовими стандартами індійські фахівці мають низьку заробітну плату, що забезпечує великий попит на їх роботу в США та у світі в цілому; активний процес відтоку створює дефіцит індійських професійних фахівців на батьківщині, однак, з іншого боку, ця ситуація сприяє виникненню великої іноземної діаспори, що є важливим джерелом доходу валюти до Індії, а також отримання передової інформації та корисних контактів; 5) останнім часом спостерігається певний зворотній відтік фахівців назад до батьківщини, що дає Індії додаткові переваги, оскільки на індійські терени повертаються фахівці, збагачені передовим цінним досвідом праці у провідних розвинених державах.

Варто зазначити, що серед різних індійських фахівців (економістів, політологів, істориків, державних керівників) є досить суттєві розбіжності як в оцінках результатів економічного розвитку Індії, методів та форм його здійснення керівництвом країни, так й в ефективності обраної моделі розвитку. Якщо зробити спробу систематизувати їх за напрямками, то блок досліджень, присвячених різним проблемам економічного розвитку видається найбільшим. Так, серед них виокремлюються дослідження, присвячені проблемам індійської моделі економічного розвитку, особливо роботи: А.С. Рея, С. Бхадурі [11], П. Патнаїка [12], К. Кокхари, У. Кумара [13; 14].

Велику увагу індійські дослідники приділяють питанням впливу та наслідкам глобалізації на розвиток національної економіки. Суттєвий внесок у

дослідження цієї теми зробив своїми працями відомий індійський дослідник, керівник департаменту економіки Державного університету штату Тамил Наду (Thiruvalluvar University, Vellore) професор Г. Йоганандхам [15; 16]. Значний обсяг своїх досліджень він також приділив проблемам безробіття та ринку праці [17; 18], а фінансовий сектор країни досить детально проаналізований у роботах індійських економістів С. Шарми та Е. Шарми [19; 20]; надзвичайно цікавим також видається одне із останніх досліджень індійських фахівців, що присвячено впливу та наслідкам останньої пандемії на економіку та індійську модель розвитку [21].

Соціальні аспекти модернізації, проблеми та досягнення у сфері освіти, підготовки висококваліфікованих кадрів, роль та значення культури та цивілізаційних цінностей у досягненні сталого економічного розвитку розглядаються у багатьох роботах індійських фахівців, серед них можна відзначити роботи С. Шривастава, С. Кхана [22], С. Патри, Т. Рея [23].

Арвінд Вірмані, якій є членом комісії Національного інституту трансформування Індії – експертного центру при індійському уряді, створеного у 2015 р. замість комісії з планування (англ. NITI Aayog – National Institution for Transforming India, Aayog), у роботі «Модель інклюзивного розвитку Бгáрату»², виданій у травні 2023 р. в декількох варіантах у вигляді сучасного трактування моделі розвитку Індії урядом Нарендри Моді [24; 25], відзначав, що останнім часом Індія продемонструвала стабільне зростання (мається на увазі ВВП), попри внутрішні та глобальні виклики, включно з пандемією COVID-19. Остання створила проблеми та кризові явища, супроводжувалася різким зростанням цін, зокрема на нафту.

Він особливо підкреслив, що стратегія розвитку Індії не була статичною, вона еволюціонувала та розвивалася з урахуванням змін та результатів на національному та міжнародному рівні, а важливі пропозиції та ідеї, які висувалися індійськими керівниками, знайшли визнання як в розвинутих, так і в інших країнах світу. Тому, він вважає, це дає підстави для спроби визначити та сформулювати основні параметри *моделі розвитку сучасної Індії*. Якщо її розглядати із точки зору соціально-економічного розвитку, зазначає він, то індійська модель інклюзивного зростання має три базові основи: 1) ринкова економіка, 2) розширення прав і можливостей, 3) прагматизм.

Видається доцільним більш детально проаналізувати визначені базові основи індійської сучасної моделі розвитку з точки зору індійського погляду на цю надзвичайно важливу проблему.

Ринкова економіка, її характеристики та особливості у розумінні індійських

² Бгáрат – староіндійська назва Індії на санскриті (у наш час вона активно застосовується індійськими державними та політичними керівниками, особливо у документах та промовах мовою гінді). Бгáрат – чол. роду, тому за перекладом українською мовою ця назва буде відмінюватися (напр.: Бгáрату, Бгáрата).

фахівців мають такий вигляд: приватна ініціатива та конкуренція є рушійною силою зростання економіки та зайнятості праці; бізнес відіграє ключову роль в економічному житті нації, виробляючи та продаючи товари і послуги, а також створюючи робочі місця; усі форми бізнесу є частиною цього економічного життя: великі та малі компанії, малі та середні підприємства, зокрема самозайняті, традиційні та сучасні, а також національний та іноземний бізнес.

Індійський уряд створює та буде наполегливо створювати у майбутньому економічне та соціальне середовище, щоб такі підприємства могли процвітати та розвиватися у кожній громаді, соціальній та соціально-економічній групі, які проживають у кожному районі, у кожному географічному регіоні цього величезного та різноманітного субконтиненту (цікавим є те, що у цьому аналітичному матеріалі/статті субконтинентом називають не усю Південну Азію, а саме Індію).

Далі йдеться про те, як індійський досвід, проблеми та надбання (тобто попередня, стара модель розвитку) показали, що державна монополія на ресурси та економічну і соціальну діяльність є неефективною, оскільки природа та структура стимулів уряду не завжди «неминуче спонукають бізнес до ведення бізнесу», а «мінімум уряду, максимум управління» – такий девіз, що відображає суть даного положення. Якщо роль уряду в економіці не буде ретельно обмежена окремими сферами, це, швидше за все, призведе до витіснення приватної виробничої ініціативи та діяльності, яка є більш ефективною, результативною та стійкою за умови зменшення тиску та контролю з боку уряду. Стійке, інклюзивне (мається на увазі – внутрішнє, національне) довготермінове зростання є головною метою; водночас короткотермінові потреби ретельно контролюються державою, щоб мінімізувати вплив на довготермінові інвестиції та зростання.

Підкреслюється також, що приватна соціальна ініціатива вітається та є невід'ємною частиною демократії, оскільки приватні соціальні організації можуть доповнювати та підтримувати громадськість у тих сферах, де потрібен гуманний, особистий підхід на рівні громади. Уряд може й повинен надавати фінансову підтримку, але бюрократія, зазвичай, не дуже ефективна в наданні постійної допомоги тим, хто потребує особистої, емоційної та соціальної підтримки, взаємодії (тобто сироти, інваліди, розумово відсталі, вдови, літні люди, яких досить багато в індійському соціумі). Окремі спеціальні громадські організації, що працюють у місцевих громадах, мають найкращі можливості у цьому напрямі. Крім того, вони також можуть доповнювати уряд у тих сферах, де він замало ефективний або неефективний у наданні основних послуг менш забезпеченим членам суспільства, які складають до нашого часу величезну частку населення Індії. Індійські фахівці вважають, що *такий підхід є гнучким і сумісним з ринковою економікою й відрізняється більшою турботою про незабезпечене населення країни, а також нівелює неспроможність сучасного ринку задовольнити потреби, знижує тиск зовнішніх викликів,*

інформаційну асиметрію та обмежені можливості для таких верств населення країни.

Зокрема, вказаний підхід до економічного розвитку країни включає наступні питання: а) ринкова конкуренція, олігополія³ та монополія; б) громадська економіка та економіка добробуту: надання суспільних благ урядом у випадках, що вимагають державних стимулів або субсидій; в) неокласична динаміка зростання: важливість фізичного капіталу (інвестицій); людський капітал (робочі навички), технології, знання, ефективність та продуктивність; г) шumpетерівські інноваційні принципи підприємництва задля стимулювання нових технологій, науково-дослідних та досвідно-конструкторських розробок (НДДКР) і проривних інновацій.

Індійські фахівці вважають, що ці кардинальні заходи спонукають уряд створити сприятливу політику та інституційне середовище для приватних підприємців, щоб залучати капітал, будувати підприємства та розвивати конкуренцію; це така політика, коли залучають необхідні ресурси та умови і сприяють приватному сектору виробляти те, що він може робити найкраще. Враховуючи менталітет контролю та складну мережу законів, правил і положень, створених індійським соціалізмом у 1950–1980 рр., першим і найважливішим завданням вони вважають виявити та усунути засоби контролю з кожного підприємства, продукту, природних ресурсів і зовнішніх факторів та замінити їх на сучасні правила, де нові принципи та методи є економічно виправданими.

План дій з реформування бізнесу систематично скорочує або спрощує величезну кількість нормативних актів та обмежень, щоб полегшити сучасним підприємствам та фірмам дотримуватися нормативних вимог. Спираючись на реформи, проведені раніше, індійське керівництво розпочало протягом останніх 10 років (а саме з 2014 року) низку реформ, які конкурують з тими (тобто суттєво відрізняються від тих), що проводилися протягом 1990-х рр. Основна ідея полягає в тому, щоб сприяти приватній конкуренції, ліквідувати основні крупні монополії, створені попередньою державною політикою, використовувати сучасні правила для регулювання економікою, зменшити зовнішні виклики та навантаження інформаційної асиметрії, зберегти (обмежене) державне виробництво та послуги лише у сферах, які мають безпосереднє відношення до національної безпеки. До них належать лібералізація ринків товарів і послуг, а також ринків виробництва (яких не торкнулися попередні реформи), розвідка та видобуток природних ресурсів, приватне будівництво та обслуговування інфраструктури, підприємства державного сектору, банки і фінансові установи, а також цифрові технології і «зелена економіка» (тобто сталий розвиток з мінімальним ризиком для довкілля).

³ Олігополія – структура ринку, за якої в одній галузі домінує невелика кількість конкуруючих фірм, при цьому хоча б одна або дві з них виробляють значну долю продукції даної галузі, а поява нових ускладнена чи неможлива (тобто, це тип ринкової структури з недосконалою конкуренцією).

Особливо підкреслюється, що цей підхід є протилежним комуністично-соціалістичному, командно-контрольному підходу до економіки, якому багато освічених інтелектуалів і науковців віддавали перевагу протягом майже півстоліття після здобуття незалежності. Індивідуальна ініціатива, а не уряд є рушійною силою економічного зростання та створення робочих місць; уряд може сприяти і повинен сприяти та забезпечувати рівні можливості для всіх членів індійського суспільства.

Таким чином, уряд створив великий простір, щоб зосередитися на заповненні прогалин і вирішенні питань, які приватний сектор за низки певних чинників не може або не хоче здійснити – надання суспільних благ, фінансування та регулювання інфраструктури. Важливою роллю уряду є забезпечення того, щоб транспортна, енергетична, комунікаційна, промислова, міська та сільська інфраструктура були побудовані та забезпечені економічно, а також робочою силою в найефективніший спосіб. Така політика призводить до розділення більшості інфраструктури на частини, які виступають відповідними суспільними благами і послугам й водночас піддаються ринковій конкуренції.

Відокремлені частини додатково розбиваються на сегменти фінансування, будівництва та надання послуг, якщо це необхідно для максимізації конкурентоспроможності. З одного боку, інфраструктура та послуги мобільного зв'язку, а також електростанції можуть фінансуватися та будуватися приватним сектором, але мають регулюватися сучасним професійним регулятором та правилами, які сприяють конкуренції та захищають розумні інтереси споживачів. З іншого боку, суспільні блага, такі як сільські сполучні дороги та місцеві дороги, повинні повністю фінансуватися центральним або державним урядом, але можуть будуватися приватним сектором і підтримуватися місцевими органами влади. Для будівництва таких суспільних благ широко й ефективно повинні використовуватися конкурси, тендери приватних організацій. Однак низка послуг та товарів особливого значення, такі як залізничні лінії та системи сигналізації, передача і розподіл електроенергії або великі порти, фінансуються і в основному будуються та управляються центральними урядами та урядами штатів.

Серед них – низка будівельних робіт, технічне обслуговування, послуги і обладнання, пов'язані з автомагістралями, залізницями, аеропортами, портами, водними шляхами, енергетикою та телекомунікаціями, для яких використовуються різні комбінації державно-приватної участі. Інфраструктурні об'єкти, які піддаються стягненню плати з користувачів приватним сектором і є прибутковими, такі як аеропорти, малі порти, причали у великих портах і залізничні станції, продаються на аукціонах. Аукціони субсидій використовуються там, де інфраструктура є нерентабельною через низьку щільність населення або віддаленість.

Акцентується увага на тому, що уряд Індії став передовим у сфері цифрових суспільних технологій і програмного забезпечення інфраструктури. Це включає розробку унікального ідентифікатора для всіх громадян – резидентів (Aadhar),

універсального платіжного інтерфейсу (UPI) для платежів (Digi Locker, India Stack, Health Stack). Він просуває та стимулює такі електронні ринки, як урядовий електронний ринок (GeM) для купівлі товарів і послуг (GOI), відкритий для всіх урядів штатів, національний сільськогосподарський ринок (eNAM) і відкрита мережа цифрової комерції (ONDC) – все це надзвичайно важливо для такої величезної держави як Індія.

До цього додається розвиток людського капіталу, чому сприяла низка інформаційних та освітніх програм. Медична освіта і політика загальної державної освіти були повністю переглянуті відповідно до вимог XXI ст. Професійно-технічна освіта та розвиток професійних навичок є невід'ємною частиною цієї політики, зокрема політики розвитку навичок підприємництва. Було запущено низку схем і програм для стимулювання інновацій серед різних соціальних груп, так Інноваційна місія (Atal) є першою у своєму роді індійською програмою, яка стимулює інтерес та розвиток інновацій на професійному рівні, активує створення стартапів.

Приватні традиційні підприємці та неформальний сектор (ММСП) стимулюються та підтримуються (портал UDAYAM) до переходу від неформального до офіційного сектору за допомогою низки ініціатив. Вони охоплюють навчання, кредитні системи, розрахункові апарати (RBI), облікові записи (RBI), технічне сприяння і технологічну модернізацію, підвищення кваліфікації (МСУ), інновації, інфраструктуру та взаємодію з національними та міжнародними ринками.

Не викликає сумнівів те, що більшість представлених та проаналізованих вище інфраструктурних та інноваційних проектів та програм Індії, які є складовими нової передової моделі економічного розвитку, можуть представляти великий інтерес для майбутньої відбудови повоєнної України. Окреслені підходи до перебудови принципів та методів сталого економічного розвитку, зміни державної політики у цьому напрямі варті, на наш погляд, подальшого глибокого вивчення та аналізу. Видається доцільним у цьому сенсі розглянути й соціальні аспекти так званої політики «розширення прав і можливостей» сучасної індійської моделі розвитку.

Політика «розширення прав і можливостей» (що представляє соціальні складові моделі розвитку Індії) має свої специфічні риси та особливості. Насамперед, звертається увага на значення посилення взаємозв'язку, взаємодії, взаємодопомоги у соціумі заради досягнення більш ефективного та швидкого соціально-економічного прогресу. Вірогідно, для Індії такий підхід особливо важливий, беручи до уваги її складну соціальну структуру, касти, мови, релігії, розмаїття народів та національностей. Дійсно цікавий і новаторський вигляд мають у даному контексті зусилля індійського уряду відзначати кожне свято, кожен день народження видатних національних (регіональних, місцевих) лідерів національно-визвольного руху, які брали участь у боротьбі за свободу.

Індійські автори підкреслюють, що такі акції є спробою підключитися до

повсякденного життя кожного громадянина країни й таким чином створити непрямий зв'язок з ним. У цьому напрямі регулярна щомісячна радіо-промова прем'єр-міністра Індії «Манн Кі Бат» («відверті розмови») має таку саму мету – встановити особистий зв'язок із кожним індійцем, зокрема з молоддю та студентами. Це може стати основою взаємного співчуття та порозуміння між різними громадянами, незалежно від того, наскільки різним є походження, одяг, харчові звички, духовна орієнтація, культурні символи та спосіб життя. Вони вважають, що соціальне співчуття виступає одним із результатів цього взаємного співпереживання та спілкування, що об'єднує індійський соціум.

Іншим напрямом вказаної політики є розширення соціальних можливостей через визнання значення та збереження давньоіндійської спадщини, відчуття гідності за унікальні цивілізаційні цінності та стимулювання загальнонаціонального руху до побудови «індійського суспільства добробуту». Така держава добробуту повинна бути зосереджена на поліпшенні стану найнижчих верств суспільства, соціально-економічному розвитку та зближенні рівнів доходів. У даному випадку часто цитуються відомі слова Махатми Ганді: «Пригадайте обличчя найбіднішої та найслабшої людини, яку ви бачили, і запитайте себе, чи цей крок, який ви плануєте, принесе їй користь» [26]. Природно, що в Індії з цим погоджується переважна більшість громадськості, практично кожна спільнота, соціально-економічна група та політична партія.

Підхід індійської держави до соціального забезпечення у політиці «поширення прав та можливостей» є багатограним, включаючи прямі трансфери одержувачам і непрямі субсидії через постачальників послуг, грошові трансфери та трансфери в натуральній формі, такі як безкоштовне або нижче за ринкову ціну надання товарів і послуг (наприклад, таких як стипендії), а також широкий спектр так званих «базових потреб». Цікавим є те, що індійські економісти з питань соціально-економічного розвитку дослідили та кількісно визначили деякі з цих програм добробуту та розвитку з точки зору практичних результатів, які називаються «багатовимірною бідністю».

Необхідно зазначити, що піклування про добробут найбідніших, недієздатних людей похилого віку та тих, хто зіткнувся з особистими трагедіями і нещастями, є невід'ємною частиною індійської культурної спадщини, спеціальні заходи поступово адаптують цю частину соціуму до сучасного світу, вони мають свій особливий формат. Так, цільові, вибіркові мережі безпеки призначені для тих, хто постраждав від стихійних лих і макрошоків, зокрема від природних та медичних трагедій, з якими не здатні впоратися навіть передові домогосподарства. Забезпечення безкоштовною їжею (переважно злаками) 2/3 населення Індії (> 900 мільйонів людей) під час пандемії COVID-19 є прикладом такого підходу. Іншим прикладом є Національна схема медичного страхування, яка охоплює 100 мільйонів бідних і вразливих сімей.

В індійських джерелах відзначається, що концепції та пріоритети вказаних

програм і проектів змінювалися та розвивалися з часом, а існуючі схеми були перероблені, переавантажені та реалізовані з набагато більшою енергією та скороченням часових рамок; було запроваджено багато нових програм у різних областях. Така еволюція здійснювалася з точки зору розвитку, зміцнення та вдосконалення концепції розширення прав і можливостей, зокрема у низці проектів (JDY, JAM, PMBSY). На цей процес вплинули такі вище розглянуті чинники, як різноманітність та культурно-цивілізаційна спадщина.

Значний вплив на соціальний розвиток має величезна різноманітність серед населення Індії, зокрема різноманітність походження та індивідуальних прагнень і цілей; до речі, така ситуація значно контрастує з одноманітністю соціумів у європейських державах та у багатьох африканських і азійських країнах. Також необхідно брати до уваги, що величезна різноманітність Індії протягом усієї її історії традиційно узгоджується з культурно-цивілізаційною спадщиною єдності, яка сягає тисячоліть до ведичних часів (тут ми бачимо у дії відомий стародавній принцип «єдності у різноманітності») [27]. Важливу роль і вплив також відіграють різні можливості, що існують для різних груп людей, які мешкають у різних частинах Індії.

Вказані цивілізаційні принципи та особливості призводять до переконання великих верств населення, котрі традиційно спираються у своїх поглядах на стародавню індійську філософію, культуру та історію, що сучасне індійське суспільство, в першу чергу уряд та провідні неурядові організації, повинні значно розширити можливості людей у кожній групі (етнічній, кастовій, релігійній, племінній), надати їм рівні можливості виконувати свої обов'язки, реалізувати особисті інтереси та амбіції.

Але також велике значення має та обставина, що особиста мотивація, індивідуальна наполеглива праця виступають дуже важливими елементами успіху, коли надаються рівні можливості. Тому в індійській концепції моделі соціального розвитку політика «розширення прав і можливостей», програми соціального забезпечення та надання рівних можливостей різним групам населення взаємно обумовлені і значно збігаються. У цьому контексті є також загальні програми для всієї Індії, а також проекти, спеціально спрямовані на окремі неблагополучні регіони та соціально-економічні групи. Разом із тим, індійські автори підкреслюють, що розглянутий підхід до «насичення» таких регіонів може призвести до збігів і втрат, якщо не проводити періодичний моніторинг результатів та оцінку.

Розширення можливостей неблагополучних територій (у першу чергу сільських) і певних груп (наприклад, жінок) досить активно виконується з підходом, орієнтованим на результат. Зокрема, гендерний дисбаланс в Індії намагаються виправити та розширити можливості жінок завдяки таким проектам, як «Beti Bachao, Beti Padhao: Mission Shakti», «Bharat Ayushman», громадським рухам «Одна нація, одна лінія допомоги», «Служба підтримки реагування на надзвичайні ситуації», «Безпечне місто» та багато іншим задля

захисту прав і можливостей жінок, а також розширення допомоги жінкам при працевлаштуванні.

У розробці напрямів моделі розвитку країни на сучасному етапі керівництво Індії надає велику увагу вдосконаленню методів її практичного здійснення та своєрідному використанню задля цього нових та старих класичних концепцій, ідей, теорій. Особливо великого значення та ролі набуває у зв'язку з цим індійська концепція прагматизму.

Відомо, що прагматизм виник у формі філософської течії, що ґрунтується на практиці як критерії істини та смислової значущості. Його появу пов'язують з іменами американських філософів XIX ст. Зокрема, Ч. Пірс першим сформулював головний постулат, так звану «максимум» прагматизму. Якщо трактувати цей постулат у спрощеному варіанті, то він зводиться до того, що будь-яка ідеологія, теорія, ідея може вважатися вірною лише у тому випадку, якщо вона добре працює і має практичну цінність; всі інші – непрактичні, не варті уваги й мають бути відкинуті.

Нинішня індійська влада керується прагматизмом і надає більшу перевагу досвіду та доказам, а не теоріям або ідеологіям. Причому підкреслюється, що докази повинні базуватися на досвіді надійних партнерів або на надійних джерелах. Наголос робиться на тому, що з'ясувати, яка політика спрацює, а яка не дієздатна, які методи та форми ефективніші для досягнення головної мети – це найважливіша умова реформ, модернізації та моделі розвитку загалом. З індійської точки зору найбільш вагомими результатами приносить прагматичне формулювання політики, яке надає перевагу не стільки теорії, а офіційним і неофіційним доказам, ітераційному підходу (мається на увазі – поетапному) та зворотному зв'язку.

Найважливіша складова у цьому процесі – саме прагматизм, зокрема, наприклад, у визначенні ролі влади, оскільки відокремлення певних частин інфраструктури та її фінансування полегшує призначення різних пакетів сприяння приватному і державному сектору та державно-приватному партнерству на основі ефективності, мінімізації витрат та максимізації якості. Причому цей підхід реалізується з певною енергією, аби прискорити розвиток ефективної високоякісної інфраструктури

Підкреслюється, що прагматизм, ґрунтований на досвіді, також призводить до фіскального консерватизму. Консервативний принцип інвестицій у бізнесі та у фінансуванні домогосподарств застосовується до державних фінансів, мінімізуючи непродуктивні витрати та запозичення для інвестицій у виробничі активи, в яких прибуток є вищим за вартість запозичень.

У цьому аспекті показовим може бути наступний приклад: незважаючи на загальну міжнародну думку та внутрішній тиск, уряд Індії не вдався до значного поширеного загального фінансового стимулювання з початку пандемії у 2019 році, але ретельно спрямував витрати та фінансову підтримку для тих, хто цього найбільше потребував. Враховуючи невизначеність загальної ситуації, пов'язану з

пандемією і карантинном у 2019–2022 рр., він також застосував поетапний підхід та запровадження спеціальних заходів до поширення необхідної інформації, яка прояснила природу і розміри проблеми, а також допомогла з'ясувати які сектори та сегменти найбільше постраждали, чи проблема була на боці попиту або пропозицій.

Індійські фахівці також доводять, що прагматизм був корисним й в монетарній реформі (проведена у 2016 р.), у необхідності таргетування інфляції (тобто проведення спеціального комплексу заходів уряду з контролю за інфляцією), що було збалансовано з важливістю зростання ВВП та зі складною ситуацією в Індії, викликаною кліматичними умовами та мусонами. До того ж, кредитна політика також використовується в Індії для підтримки фіскальної та монетарної системи на основі досвіду. Кредитні заходи були ретельно спрямовані під час пандемії із урахуванням позитивного і негативного дисбалансу між попитом і пропозицією в різних секторах і регіонах. Монетарно-кредитні заходи також узгоджувалися з фіскальними заходами, такими як кредитні гарантії з боку уряду. Таким чином, успішність ітераційного підходу і політики зі зворотним зв'язком була продемонстрована в управлінні фіскальною, монетарною та кредитною системою в умовах безпрецедентного пандемічного потрясіння.

З погляду індійського керівництва, макроекономіка, на відміну від мікроекономіки, є надзвичайно неортодоксальною, не має загальновизнаної теорії чи однозначних емпіричних підтверджень щодо всіх основних макроекономічних змінних. У більшості випадків відомі в науці економічні теорії, як вважають індійські фахівці, були сформульовані на підставі досліджень, проведених у країнах з розвинутою економікою, але їх доцільність та застосовність до країн з ринковою економікою, що розвиваються, і до найменш розвинутих країн має бути додатково доведена.

Емпіричні підтвердження здебільшого були отримані від розвинених країн, оскільки якість досліджень в інших країнах була обмежена недостатньою доступністю та низькою якістю даних. Таким чином, існують відмінності між ефективністю різних політик щодо розвинутих держав та країн, що розвиваються. Отже, емпіричні дані можуть відрізнятися залежно від стадії економічного розвитку, часу, місця та характеру потрясінь. Не існує політики, яка би працювала на прискорення зростання в усіх випадках, є лише набір політик, які ймовірно можна розділити на позитивні, негативні та нейтральні.

Таким чином, як вважають індійські автори, прагматичний підхід до економічного зростання та короткострокового макромеджменту може бути виправданим методом, особливо в країнах з ринковою економікою, що розвиваються, і в найменш розвинутих країнах. Це означає, на їх думку, не ігнорування досягнень теоретичних досліджень та емпіричних доказів, а поєднання їх із практичним досвідом макроекономічного менеджменту та прогнозуванням. Що стосується самої моделі розвитку Індії, то її мету та завдання вони формулюють наступним чином: «стійке, швидке, інклюзивне

зростання», де «інклюзивний» означає всебічний розвиток суспільства та розширення можливостей кожного громадянина для розвитку власних здібностей і компетентності шляхом застосування розуму та зусиль [24, р. 11].

В останнє десятиліття Індія переживала період бурхливого економічного зростання, у чому, безперечно, особиста заслуга чинного прем'єр-міністра Н. Моді. Обіцянка зняти торгові бар'єри між штатами, дана ним ще під час його першої виборчої кампанії (2014 р.), набула законної сили в липні 2017 р. Ця подія стала найважливішим кроком на шляху лібералізації індійського ринку з часів реформ М. Сінгха (прем'єр-міністр у 2004–2014 рр.)

А припинення роботи Планової комісії у січні 2015 р. чітко окреслило вектор зміщення регуляторних функцій уряду країни у бік монетарних механізмів впливу на економіку. Такий підхід сприяв залученню іноземних інвестицій на індійський ринок, урядова програма “Made in India” також надала дієві механізми та визначила правові норми активізації іноземних високотехнологічних компаній на території Індії та реекспорту їхньої продукції.

Розширення загального торговельно-економічного простору за межі окремих штатів призвело до зміцнення економічних зв'язків між ними, до зростання більш ніж удвічі обсягів внутрішньої торгівлі та поживлення спільної підприємницької діяльності. Збільшилися інфраструктурні вкладення у шосейні дороги, альтернативну енергетику, будівництво аеропортів та модернізацію залізничної мережі.

Довге обговорення пакету законів антикорупційної спрямованості у серпні 2018 р. завершилося підписанням його президентом Індії Р. Н. Ковіндом (2017–2022 рр.). Всі ці заходи стимулювали розвиток індійського середнього класу, зростання його суб'єктності в індійському політичному житті, створили передумови для відмови від хибної практики патерналізму.

Підсумки загальнонаціональних виборів навесні 2019 р. чітко окреслили вирішальну роль численних низів середнього класу, який набуває все більшої політичної ваги та впливу. Кредит довіри до курсу реформ, що розпочалися у 2014 р., виявився досить великим. Середній клас загалом визнав необхідність болючої для нього монетарної реформи та зацікавлений у повній реалізації обіцяних кроків щодо лібералізації ринку нерухомості, доступу до енергомереж, зміни законів про працю і трудові ресурси, купівлі/продажу землі та інших. Проте низка передвиборних обіцянок Н. Моді, зокрема щодо соціальної політики та особливо скорочення безробіття серед молоді, все ще залишається серйозним викликом як для його кабінету, так і для більшості індійців, які мешкають головним чином за межами великих міст.

У період бурхливого економічного зростання індійська політична система нагромадила великий вантаж системних ризиків, складається стійке відчуття важкого пошуку урядом країни найефективніших важелів управління. Подолання корупції в країні, як і раніше, належить до пріоритетних завдань, але

їх виконання вимагає не лише прийняття законодавчої бази, а й удосконалення механізмів винесення судових рішень та захисту преси при їх висвітленні. Реалізація задуманого Н. Моді залежить від того, наскільки високо оцінить новий середній клас проміжні підсумки реформ та перспективу подолання соціальних ризиків, які визначають надалі успішність індійського модернізаційного проекту загалом.

Варто зазначити, що в даний час продовжує існувати низка факторів, котрі ще стримують успішніший розвиток країни та більш упевнене її входження до групи глобальних гео економічних центрів. До таких можна віднести серйозні соціальні відмінності населення, що зберігаються, значне майнове розшарування, наявність бідності та певного гальмівного тиску традиційних особливостей (наприклад, каст) у процесі сучасного соціально-економічного прогресу, а також вкрай поліетнічний, мультимовний і багатоконфесійний характер країни. Але впевнений курс на поєднання традиціоналізму, науково-технічного та освітнього модернізму, багатовекторність зовнішньої економічної політики, твердість соціально-економічного курсу на викорінення бідності та неписьменності, а також на подальшу модернізацію та імпортозаміщення в умовах демократичної системи має шанси завершитися подальшим успіхом.

Загалом, найімовірніше, економічне зростання індійської економіки у довгостроковій перспективі перевищуватиме не лише середньосвітовий, а й китайський ВВП, що дозволить Індії не лише вирішувати проблеми з бідністю, а й посилювати свої позиції у світовій економіці. Безперечним козирем для Індії має залишитися і демографічний чинник як у контексті потужного внутрішнього ринку, привабливого для власних та зарубіжних компаній, так і у форматі міжнародного аутсорсингу.

В умовах прогресу освітньої системи, що продовжується, і збільшення фахівців у високотехнологічних та наукомістких сферах, зокрема у галузях, що активно розвиваються – інформаційні технології, фармацевтика, біотехнологія та ін., а також з урахуванням наявного величезного демографічного потенціалу з превалюванням молоді, Індія може зайняти важливе місце у ключових світових технологічних ринках.

Загалом прогнози аналітиків щодо становлення Індії як глобального гео економічного центру відрізняються, хоча в більшості вони позитивні. Існує, наприклад, досить обережний, хоч і оптимістичний для Індії прогноз американських фахівців, які вважають, що Індія здатна стати економічною наддержавою до 2030 року [28]. Безумовно, нині можна стверджувати лише те, що за результатами свого позиціонування у глобальній економіці Індія вже не може бути кваліфікована тільки як велика регіональна держава. Більш того, події останніх років, зокрема період певного економічного спаду у багатьох країнах, що розвиваються, та більш ніж упевнені економічні досягнення індійської економіки, технології, дипломатії, кажуть про те, що Індія вже перейшла рубіж особливої гео економічної категорії перехідного характеру між

регіональним та глобальним рівнем. Отже, нині економічні, технологічні та інші успіхи однієї з найкрупніших економік світу свідчать про існування Індії у якості нового глобального гео економічного та геополітичного центру.

Такі результати успішного розвитку майже за 75 років із дня проголошення Республіки Індія можуть підтверджувати те, що керівництво країни (попри досить часті його зміни та певні відмінності у різні періоди) вибрало вірну модель змішаного «трисистемного» розвитку. Протягом цього періоду у такій моделі були присутніми та дивним чином перетиналися основні елементи трьох соціально-економічних систем (як відзначалося – тієї, що розвивається, соціалістичної та капіталістичної). Цей своєрідний «мікс» дозволив раціонально використовувати особливості та переваги кожної з вказаних систем на різних етапах розвитку країни. Особлива модель прогресу надала можливість Індії подолати (або нівелювати) значну кількість найскладніших економічних, науково-технічних, соціальних проблем, зробити колосальний ривок із колоніальної відсталості до глобального лідерства, стати унікальним прикладом для багатьох країн.

Індійський досвід, безсумнівно, може бути надзвичайно корисним й для України, як у даній ситуації, так й в повоєнному відродженні та відновленні. Видається, його можна розглядати як своєрідну програму, важливі уроки для інших країн, серед них доцільно виокремити головні, найбільш показові: 1) використання та опора на власні сили; розвиток національних галузей економіки; 2) поступовість та поетапність найважливіших реформ, проведення яких ретельно вивчається та обмірковується; 3) незалежна, самостійна зовнішня політика; 4) чітко поставлені цілі (стратегія) розвитку; виключно прагматичний підхід (методи) її реалізації, гнучка тактика (форми, гасла та інші формати якої могли змінюватися згідно ситуації); консенсус, єдність, згода політичного керівництва з питань внутрішньої та, особливо, зовнішньої політики; 5) інноваційний тип розвитку, значення та практичний розвиток інноваційних технологій; прорив не в усіх (або багатьох) галузях економіки, а в певних, декількох, в яких реально досягнути великих успіхів; 6) у сфері безпеки – наявність сильної армії плюс ядерний статус; 7) у соціальній сфері: розвиток середнього класу як основної рушійної сили, особа увага до молоді у модернізації країни; величезне значення та вплив національних культурно-цивілізаційних традицій; виховання патріотизму, дбайливе ставлення до національної історичної та культурної спадщини; вміле використання «м'якої сили» у зовнішній та внутрішній політиці держави.

Саме цей далеко неповний список основних складових, характерних рис і особливостей унікальної «трисистемної» індійської моделі розвитку дозволить Республіці Індія, на думку автора, досягти багатьох успішних перетворень у майбутньому та ввійти до верхівки провідних країн сучасного світу.

Список використаних джерел та літератури

1. An international agency has raised India's GDP forecast to 6.7% for 2023. *TV BRICS*. URL: <https://tvbrics.com/news/mezhdunarodnoe-agentstvo-povysilo-prognoz-vvp-indii-do-6-7-na-2023-god/>
2. World Economic Outlook Database. *International Monetary Fund*. URL: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2017/01/weodata/index.aspx>.
3. India became third largest economy in 2011: World Bank. *The Hindu*. 01.05. 2014. URL: <http://www.thehindu.com/business/Economy/>
4. International Monetary Fund. 2023. World Economic Outlook: Navigating Global Divergences. Washington, D.C. 2023, October. P. 12. *International Monetary Fund*. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2023/10/10/world-economic-outlook-october-2023>
5. Economy of India. Online statistics. *Take-Profit.org. Exchange portal No. 1*. URL: <https://take-profit.org/statistics/countries/india/>
6. IMF Executive Board Concludes 2023. Article IV. Consultation with India. *International Monetary Fund*. URL: <https://www.imf.org/en/News/Articles/2023/12/18/pr23458-india-imf-exec-board-concludes-2023-art-iv-consult>
7. India Population 1950–2024. *Macrotrends*. URL: <https://www.macrotrends.net/countries/IND/india/population>
8. China Population. *Worldometers*. URL: <https://www.worldometers.info/world-population/china-population/>
9. Vries P. Escaping Poverty: The Origins of Modern Economic Growth. Vienna: W&R Unipress, 2013. 516 p. URL: <https://www.researchgate.net/publication/282123881>; Taagepera R. A World Population Growth Model: Interaction with Earth's Carrying Capacity and Technology in Limited Space. *Technological Forecasting and Social Change*. 2014. No. 82. P. 34–45. URL: <https://ideas.repec.org/a/eee/tefoso/v82y2014icp34-41.html>; Гринин Л.Е., Коротаев А.В. Ближний Восток, Индия и Китай в глобализационных процессах. М., 2016. 496 с. URL: https://www.academia.edu/32784251/%_2016/
10. Лукаш О.І. Індія: специфіка процесів глобалізації та модернізації. *Індологія в Україні (Всеукраїнські конференції індологів: тези, доповіді, промови, статті)*: зб. наук. праць / відп. наук. ред. О.І. Лукаш; НАН України, Всеукр. асоціація індологів; Посольство Рес. Індія в Україні. К., 2018. С. 296–310. URL: <http://ivinas.gov.ua/uk/publikatsiji/novi-nadkhodzhennia-v-biblioteku/indolohiia-v-ukraini56754345.html>
11. Ray A.S., Bhaduri S. The Enigma of the “Indian Model” of Development / Rethinking Development Strategies after the Financial Crisis. Vol. II: Country Studies and International Comparisons. 2014. P. 89–132. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/gdsmdp20152ray_en.pdf.
12. Patnaik P. A Model of Growth of the contemporary Indian economy. *Economic and Political Weekly*. 2007. No. 42 (22). DOI: 10.2307/4419664
13. Kochhar K., Kumar U., Rajan R., Subramanian A., Tokatlidis I. India's Pattern of Development: What Happened, What Follows? *Journal of Monetary Economics*, 2006. Vol. 53. Is. 5. P. 981–1019. URL: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2006/wp0622.pdf>
14. Advantage India. *Invest India*. URL: <http://www.investindia.gov.in/advantage-india/>
15. Yoganandham. G., Varalakshmi M. Impact of Globalization on India's Urbanization, Economic Growth, Environment, Human Rights, and Economic Crisis – A Macro Economic Theoretical Perspectives. *International Journal of All Research Education and Scientific Methods (IJARESM)*. 2023. Vol. 11. Is. 8. P. 1495–1504. URL: <https://www.ijaresm.com/impact-of-globalization-on-india-s-urbanization-economic-growth-environment-human-rights-and-economic-crisis-a-macro-economic-theoretical-perspectives>

16. Yoganandham G., Kareem A. Consequences of Globalization on Indian Society, Sustainable Development, and the Economy – An Evaluation. *Juni Khyat Journal. UGC CARE GROUP*. 2023. Vol. 13. Is. 9. P. 88–95. URL: https://www.researchgate.net/publication/375962799_consequences_of_globalization_on_indian_society_sustainabledevelopment_and_the_economy_-_an_evaluation
17. Yoganandham G. and others. Population growth and Indian Economic Development with reference to Unemployment, Resource Scarcity, Inequality and Poverty. An Assessment. *Kala Sarovar Publisher. UGC Care Group*. 2023. Vol. 26, No. 1. P. 11–23. URL: https://www.researchgate.net/publication/375962982_population_growth_and_indian_economic_development_with_referenceto_unemployment_resource_scarcity_inequality_and_poverty_-_anassessment
18. Yoganandham G. Inequality, Labor Markets, Economic Development and the Impact of Migration on Poverty, Patterns and Employment Dynamics in India. A Macroeconomic Development Viewpoint. *International Journal of Economics, Business and Management Research*. 2022. Vol. 6. No. 12. P. 31–43
19. Sharma S., Sharma, S.K. Financial development and economic growth in selected Asian economies: A dynamic panel ARDL test. *Contemporary Economics*. 2020. Vol. 14 (2). P. 201–218. DOI:10.5709/ce.1897-9254.400
20. Sharma E., Sathish M. CSR leads to economic growth or not: An evidence-based study to link corporate social responsibility (CSR) activities of the Indian banking sector with economic growth of India. *Asian Journal of Business Ethics*. 2022. No. 11 (1). P. 67–103. Doi: 10.1007/s13520-022-00142-5
21. Iyyappan M. Economic Impact of the COVID-19 Pandemic in India. *Contemporary Economic Growth in India-An Assessment of Prospects, Difficulties and Forecasts*. Conference Paper. Thiruvalluvar University (a state university), Tamil Nadu. September 2023. P. 82–89. URL: <https://www.researchgatenet/publication/375927744>
22. Srivastava S., Khan A. Globalization and Development in Contemporary India: Cultural Perspective. *International Journal of Social Science Studies*. Vol. 4, No. 3. March, 2016. P. 18–23. URL: <http://dx.doi.org/10.11114/ijsss.v4i3.1375>
23. Patra S., Ray T., and Chaudhuri A.R. Impact of Education Loans on Higher Education: The Indian Experience. New Delhi: Indian Statistical Institute. 2017. DOI:10.35188/UNU-WIDER/2018/566-4
24. Virmani A. The Bharatiya model: A unique path to inclusive development. *NITI Policy Paper*. 2023, May. 20 p. URL: <https://www.policycircle.org/economy/the-bharatiya-model-of-growth/&usg=AOvVaw16gSguhAF5x4ieYS5UObck&opi=89978449>
25. Virmani A. Bharatiya Model of Inclusive Development. *NITI Policy Paper*. 2023, May. 20 p. URL: https://www.niti.gov.in/sites/default/files/2023-06/NITI_policy-paper_BMID_2023-May.pdf
26. The Life and Death of Mahatma Gandhi by Robert Payne. New York: SMITHMARK Publishers Inc. 1994. 703 p. URL: https://books.google.com.ua/books/about/The_Life_and_Death_of_Mahatma_Gandhi.html?id=i0L IAAAA
27. Лукаш О.І. «Єдність у різноманітності» як головна особливість розвитку індійської цивілізації. *Цивілізаційні чинники світобудови: джерела походження, потенціал взаємодії та виміри конструктивізму (країни Азії та Африки)*: зб. наук. праць / НАН України, ДУ «Ін-т всесвіт. історії НАН України»; редкол.: В.О. Швед, О.І. Лукаш, Н.Д. Городня та ін. К., 2015. С. 51–60. URL: <http://ivinas.gov.ua/uk/archive/tsyvilizatsiini-chynnyky-svitobudovy-dzherela-pokhodzhennia-potensial-vzaiemodii-ta-vymiry-konstruktyvizmu-krainy-azii-ta-afryky-zbnaukpr-du-institut-vsesvitnoi-istorii-nan-ukrainy-red-voshved-oilukash-ndhorodnia-k-2015-230-s.htm>
28. US intelligence sees India as economic powerhouse in 2030, China distant memory. *Archive. Indianexpress*. URL: <http://archive.indianexpress.com/news/us-intelligence-sees-india-as-economic-powerhouse-in-2030-china-distantmemory/1043128/>

References

1. An international agency has raised India's GDP forecast to 6.7% for 2023. (2023). [Online]. *TV BRICS*. Available from: <https://tvbrics.com/news/an-international-agency-has-raised-india-s-gdp-to-6-7-for-2023-year/> [In English].
2. World Economic Outlook Database. International Monetary Fund. (2017). [Online]. *IMF*. Available from: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2017/01/weodata/index.aspx>. [In English].
3. India became third largest economy in 2011: World Bank (2014). [Online]. *The Hindu*. 01.05. Available from: <http://www.thehindu.com/business/Economy/> [In English].
4. International Monetary Fund. World Economic Outlook: Navigating Global Divergences. (2023). Washington, D.C. October. P.12. [Online]. *IMF*. Available from: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2023/10/10/world-economic-outlook-october-2023> [In English].
5. Economy of India. Online statistics. (2022). [Online]. *Take-Profit.org. Exchange portal No. 1*. Available from: <https://take-profit.org/statistics/countries/india/> [In English].
6. IMF Executive Board Concludes 2023. Article IV. Consultation with India. (2023). [Online]. *IMF*. Available from: <https://www.imf.org/en/News/Articles/2023/12/18/pr23458-india-imf-exec-board-concludes-2023-art-iv-consult> [In English].
7. India Population 1950–2024. (2023). [Online]. *Macrotrends*. Available from: <https://www.macrotrends.net/countries/IND/india/population> [In English].
8. China Population. (2023). [Online]. *Worldometers*. Available from: <https://www.worldometers.info/world-population/china-population/> [In English].
9. Vries, P. (2013). Escaping Poverty: The Origins of Modern Economic Growth. [Online]. *W&R Unipress*. Available from: <https://www.researchgate.net/publication/282123881> [In English]; Taagepera, R. (2014). A World Population Growth Model: Interaction with Earth's Carrying Capacity and Technology in Limited Space. [Online]. *Technological Forecasting and Social Change*. No. 82. P. 34–41. Available from: <https://ideas.repec.org/a/eee/tefoso/v82y2014icp34-41.html> [In English]; Grinin, L.E., Korotaev, A.V. (2016). Blizhnij Vostok, Indiya i Kitaj v globalizacionnyh processah. 496 s. [Online]. *Academia.edu*. Available from: https://www.academia.edu/32784251/%_2016/ [In Russian].
10. Lukash, O.I. (2018). Indii: spetsyfika protsesiv hlobalizatsii ta modernizatsii. *Indolohiia v Ukraini (Vseukrainski konferentsii indolohiv: tezy, dopovidi, promovy, statti): zb. nauk. prats / vidp. nauk. red. O.I. Lukash ; NAN Ukrainy, Vseukr. asotsiatsiia indolohiv; Posolstvo Res. Indii v Ukraini*. Kyiv, 2018, pp. 296–310. [Online]. *Ivinas. gov. ua*. Available from: <http://ivinas.gov.ua/uk/publikatsiji/novi-nadkhodzhennia-v-biblioteku/indolohiia-v-ukraini56754345.html> [In Ukrainian].
11. Ray, A.S., Bhaduri, S. (2014). The Enigma of the “Indian Model” of Development / Rethinking Development Strategies after the Financial Crisis. Vol. II: Country Studies and International Comparisons. P. 89–132. [Online]. *Unctad.org*. Available from: <https://unctad.org/system/files/official-document/gdsmdp20152rayen.pdf> [In English].
12. Patnaik, P. (2007). A Model of Growth of the contemporary Indian economy. *Economic and Political Weekly*, 42, pp. 3–22. [Online]. Available from: DOI: 10.2307/4419664 [In English].
13. Kochhar, K., Kumar, U. Rajan, R., Subramanian, A., Tokatlidis, I. (2006). India's Pattern of Development: What Happened, What Follows? *Journal of Monetary Economics*. Vol. 53. Is. 5, pp. 981–1019. [Online]. Available from: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2006/wp0622.pdf> [In English].
14. Advantage India. (2021). [Online]. *INVEST INDIA*. Available from: <http://www.investindia.gov.in/advantage-india/> [In English].
15. Yoganandham, G., Varalakshmi, M. (2023). Impact of Globalization on India's Urbanization, Economic Growth, Environment, Human Rights, and Economic Crisis – A Macro Economic Theoretical Perspectives. *International Journal of All Research Education and Scientific Methods*

- (IJARESM). Vol. 11. Is. 8. P. 1495–1504. [Online]. Available from: <https://www.ijaresm.com/impact-of-globalization-on-india-s-urbanization-economic-growth-environment-human-rights-and-economic-crisis-a-macro-economic-theoretical-perspectives> [In English].
16. Yoganandham, G., Kareem, A. (2023). Consequences of Globalization on Indian Society, Sustainable Development, and the Economy – An Evaluation. *Juni Khyat Journal*. Vol. 13. Is. 9. P. 88–95. [Online]. UGC CARE GROUP. Available from: https://www.researchgate.net/publication/375962799_consequences_of_globalization_on_indian_society_sustainabledevelopment_and_the_economy_-_an_evaluation [In English].
 17. Yoganandham, G. and others. (2023). Population growth and Indian Economic Development with reference to Unemployment, Resource Scarcity, Inequality and Poverty. An Assessment. *Kala Sarovar Publisher*. Vol. 26, No. 1. P. 11–23. [Online]. UGC Care Group. Available from: https://www.researchgate.net/publication/375962982_population_growth_and_indian_economic_development_with_referenceto_unemployment_resource_scarcity_inequality_and_poverty_-_anassessment [In English].
 18. Yoganandham, G. (2022). Inequality, Labor Markets, Economic Development and the Impact of Migration on Poverty, Patterns and Employment Dynamics in India. A Macroeconomic Development Viewpoint. *International Journal of Economics, Business and Management Research*. Vol. 6. №. 12. P. 31–43. [Online]. Available from: [Doi.org/10.51505/](https://doi.org/10.51505/) [In English].
 19. Sharma, S., Sharma, E.K. (2020). Financial development and economic growth in selected Asian economies: A dynamic panel ARDL test. *Contemporary Economics*. Vol. 14 (2). P. 201–218. [Online]. Available from: [DOI:10.5709/ce.1897-9254.400](https://doi.org/10.5709/ce.1897-9254.400) [In English].
 20. Sharma E., Sathish, M. (2022). CSR leads to economic growth or not: An evidence-based study to link corporate social responsibility (CSR) activities of the Indian banking sector with economic growth of India. *Asian Journal of Business Ethics*. No. 11 (1). P. 67–103. [Online]. Available from: [Doi: 10.1007/s13520-022-00142-5](https://doi.org/10.1007/s13520-022-00142-5) [In English].
 21. Iyyappan, M. (2023). Economic Impact of the COVID-19 Pandemic in India. *Contemporary Economic Growth in India-An Assessment of Prospects, Difficulties and Forecasts*. Conference Paper. Thiruvalluvar University (a state university), Tamil Nadu. September 2023. P. 82–89. [Online]. Available from: [Doi.org/10.22201/fe.01851667p.2021.315.76845](https://doi.org/10.22201/fe.01851667p.2021.315.76845) [In English].
 22. Srivastava, S., Khan, A. (2016). Globalization and Development in Contemporary India: Cultural Perspective. *International Journal of Social Science Studies*. Vol. 4, No. 3. March, P. 18–23. [Online]. Available from: <http://dx.doi.org/10.11114/ijsss.v4i3.1375> [In English].
 23. Patra, S., Ray, T., Chaudhuri, A.R. (2017). Impact of Education Loans on Higher Education: The Indian Experience. [Online]. *Indian Statistical Institute*. Available from: https://www.researchgate.net/publication/344448392_Impact_of_Higher_Education_Students_Loan_Scheme_on_Manpower_Development_in_Bayelsa_State [In English].
 24. Virmani, A. (2023). The Bharatiya model: A unique path to inclusive development. *NITI Policy Paper*. May/ [Online]. NITI. Available from: <https://www.policycircle.org/economy/the-bharatiya-model-of-growth/&usq=AOvVaw16gSguhAF5x4ieYS5UObck&opi=89978449> [In English].
 25. Virmani, A. (2023). Bharatiya Model of Inclusive Development. 2023, May. 20 p. *NITI Policy Paper*. [Online]. NITI. Available from: https://www.niti.gov.in/sites/default/files/2023-06/NITI_policy-paper_BMID_2023-May.pdf [In English].
 26. The Life and Death of Mahatma Gandhi by Robert Payne. (1994). [Online]. New York: 703 p. SMITHMARK Publishers Inc. Available from: https://books.google.com.ua/books/about/The_Life_and_Death_of_Mahatma_Gandhi.html?id=i0I IA AAAA; [In English].
 27. Lukash, O.I. (2015). “Iednist u riznomanitosti” yak holovna osoblyvist rozvytku indiiskoi tsyvilizatsii. *Tsyvilizatsiini chynnyky svitobudovy: dzhherela pokhodzhennia, potentsial vzaemodii ta vymiry konstruktyvizmu (krainy Azii ta Afryky): zb. nauk. prats / NAN Ukrainy, DU “In-t vsesvit. istorii NAN Ukrainy”*; redkol.: V.O. Shved, O.I. Lukash, N.D. Horodnia ta in. Kyiv, pp. 51–60. [Online]. Available from: ivinas.gov.ua/uk/archive/tsyvilizatsiini-chynnyky-

svitobudovy-dzherela-pokhodzhennia-potentsial-vzaiemodii-ta-vymiry-konstruktyvizmu-krainy-azii-ta-afryky-zbnaukpr-du-instytut-vsesvitnoi-istorii-nan-ukrainy-red-voshved-oilukash-ndhorodnia-k-2015-230-s.htm [In English].

28. US intelligence sees India as economic powerhouse in 2030, China distant memory. Archive. (2022). [Online]. *INDIANEXPRESS*. Available from: <http://archive.indianexpress.com/news/us-intelligence-sees-india-as-economic-powerhouse-in-2030-china-distantmemory/1043128/> [In English].

Lukash O. India on the Way of Successful Transformations: Development Model.

The study presents an attempt to carry out a comprehensive analysis of the Republic of India's development model from the time of its formation in 1950 to the present days and to characterize achievements and problems along the path of transformation from a post-colonial, backward country to a state claiming a leading position in the world. It is proven that the country chose an effective but complicated hybrid development model for modernization transformations. The Indian model is significantly different from the East Asian model, it is not like any other, so it is a special type of development model. It has been proven that researchers are faced with a huge transition economy with pronounced contrasts. In particular, a high level of education and a large sector of highly qualified specialists are combined with hundreds of millions of illiterate people and a significant middle class, not present in every transition economy, with mass poverty. The presence of contrasts is characteristic of all countries with transition economies that are developing rapidly. However, India has a feature that is almost unique – a combination of the so-called "three worlds", three socio-economic development models observed in our time. This peculiar "mix" made it possible to rationally use the features and advantages of each of the specified systems at various stages of the country's development. A special model of progress enabled India to overcome (or to reduce) a significant number of the most difficult economic, scientific and technical, social problems, make a colossal leap from colonial backwardness to global leadership, and become an interesting and useful example for many countries. Such a unique combination is obviously not found in any other country, and it largely determines the features of the Indian development model and successful transformations on the path to modernization.

Keywords: *modern India, development model, features of socio-economic system, factors of successful transformations.*